LALA JAGAT NARYAN EDUCATION COLLEGE

JALALABAD WEST

GROWTH AND DEVELOPMENT OF THE LEARNER

Key Topics Covered

- Meaning, Concept and Nature of Growth and Development
- Factors Affecting Development
- Stages of Development (Infancy to Adolescence)
- Areas of Development (Physical, Mental, Emotional, Social and Moral)
- Individual Differences
- Role of Education

B.Ed NOTES

UNIT- I:

Understanding Growth and Development

(a) Human growth and development- concept, characteristics and difference of growth and development.

(b) Principals and factors affecting growth and development.

(c) Stages of development- characteristics of different stages with special reference to developmental characteristics, needs and problems of adolescence period.

UNIT- II:

Learner as a Developing Individual

(a) Relevance and applicability of various theories of development- Piaget (Cognitive), Erickson (Social), Kohlberg (Moral) and Vygotsky's theory (Contextual).

(b) Heredity and Environment- meaning, laws of heredity and role of heredity and environment in development, Nature-nurture debate.

(c) Human Diversity- nature and concept of human diversity, variations and developmental components, causes and implications.

GROWTH AND DEVELOPMENT OF THE LEARNER

UNIT–I ਅਤੇ UNIT–II ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ

UNIT–I: Understanding Growth and Development

ਇਕਾਈ–1: ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ

(a) Human Growth and Development – Concept, Characteristics and Difference

ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ – ਅਰਥ, ਸੰਕਲਪ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Human Growth)

ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰਾਤਮਕ (Quantitative) ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਦ, ਭਾਰ, ਸਰੀਰਕ ਆਕਾਰ, ਹੱਡੀਆਂ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੱਦ 3 ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 4 ਫੁੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਧਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Growth)

1. ਵਾਧਾ ਸਰੀਰਕ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
3. ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਦ, ਭਾਰ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਵਾਧੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਵਾਧਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।
6. ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਗਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Human Development)

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਬੋਲਣਾ, ਤੁਰਨਾ, ਸੋਚਣਾ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Development)

1. ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
2. ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
6. ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
7. ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Growth and Development)

ਵਾਧਾ (Growth)	ਵਿਕਾਸ (Development)
ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਬਦਲਾਅ ਹੈ।	ਇਹ ਸਰਵਪੱਖੀ ਬਦਲਾਅ ਹੈ।
ਇਹ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਹੈ।	ਇਹ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ।
ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।	ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਪਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।
ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।	ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।	ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।
ਉਦਾਹਰਨ: ਕੱਦ ਅਤੇ ਭਾਰ ਵਧਣਾ।	ਉਦਾਹਰਨ: ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਣਾ।

(b) Principles and Factors Affecting Growth and Development

ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

1. ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Growth and Development)

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Continuity)

ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Individual Differences)

ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਣਿਤ ਸਿੱਖਣ ਦੀ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਲਦੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Sequential Development)

ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਧਾਰਨ ਕੰਮ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਔਖੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਠਣਾ, ਫਿਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

4. ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Cephalocaudal Principle)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Proximodistal Principle)

ਵਿਕਾਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਅੰਗਾਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਫੜਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

6. ਆਮ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (General to Specific)

ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਬਾਂਹ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

7. ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Different Rates)

ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕੋ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

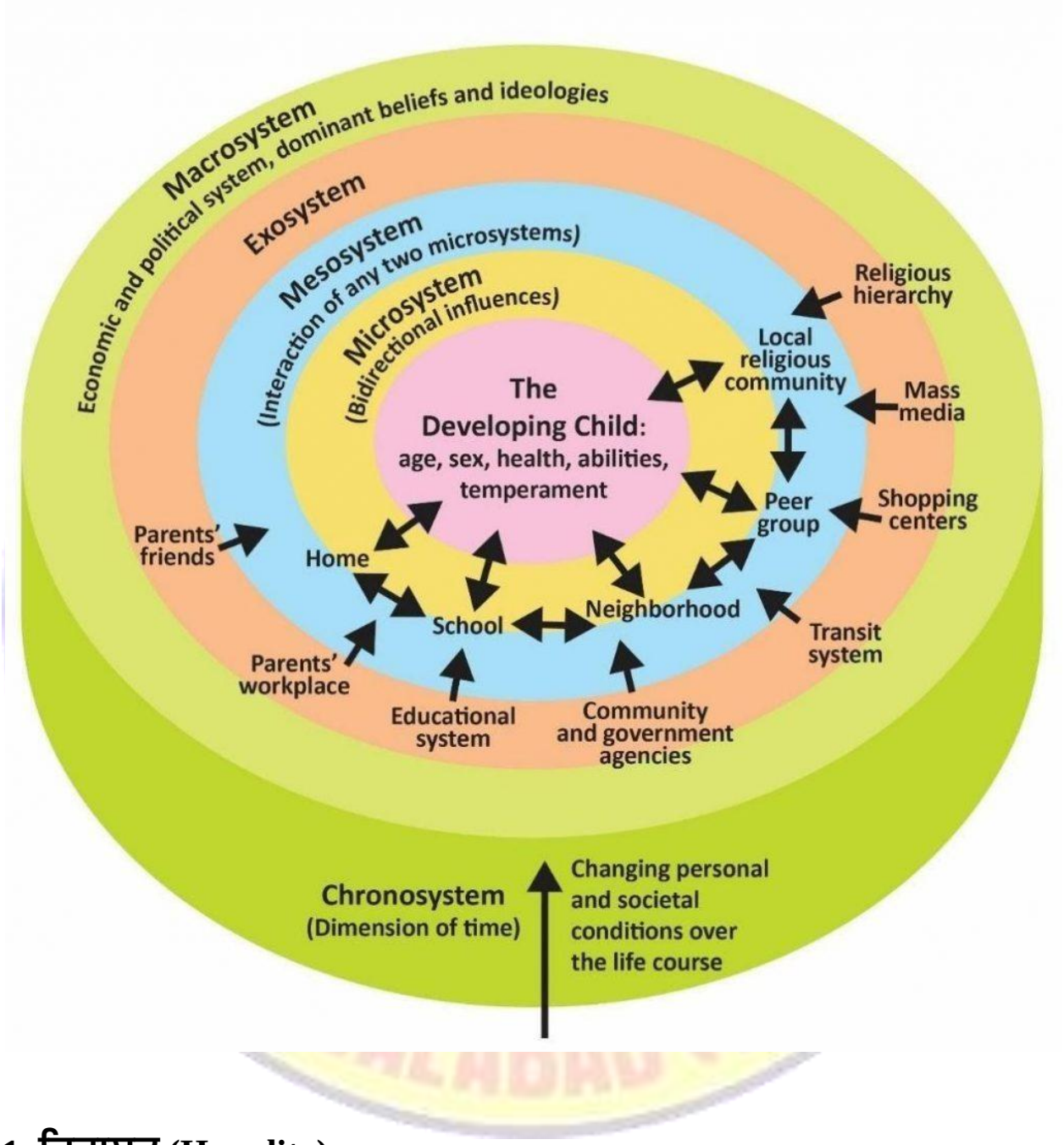
ਉਦਾਹਰਨ: ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

8. ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Interrelationship)

ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਬੱਚਾ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors Affecting Growth and Development)

1. ਵਿਰਾਸਤ (Heredity)

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਜੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ।

2. ਵਾਤਾਵਰਣ (Environment)

ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਪੋਸ਼ਣ (Nutrition)

ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਟੀਨ, ਵਿਟਾਮਿਨ, ਖਣਿਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਤੱਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

4. ਸਿਹਤ (Health)

ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ (Family Environment)

ਪਿਆਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਸਿੱਖਿਆ (Education)

ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸੋਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ (Socio-economic Status)

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

8. ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Culture)

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

9. ਹਾਰਮੋਨ (Hormones)

ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹਾਰਮੋਨਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਰੀਰਕ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਯੌਨ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

10. ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ (Games and Recreation)

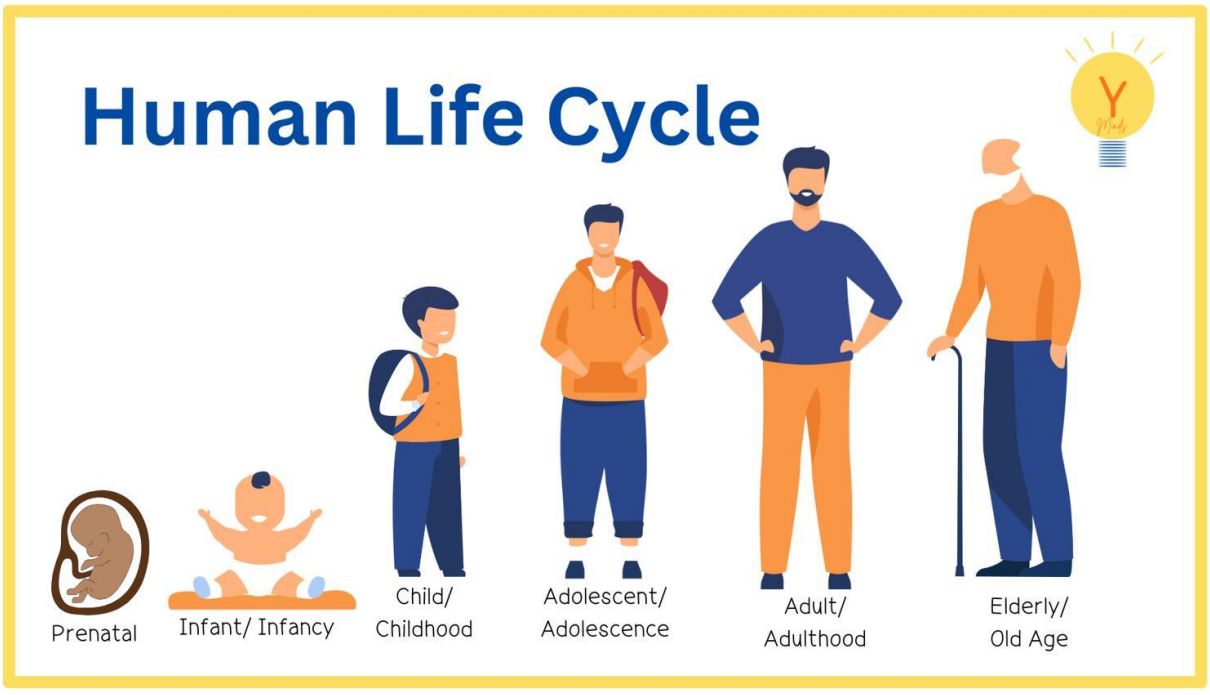
ਖੇਡਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(c) Stages of Development – Characteristics of Different Stages with Special Reference to Adolescence

ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (Stages of Development)

1. ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Prenatal Stage)

- ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਜਨਮ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ।
- ਮਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

2. ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਅਵਸਥਾ (Infancy: ਜਨਮ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਤੱਕ)

- ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਬੱਚਾ ਬੈਠਣਾ, ਰਿੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ (Early Childhood: 2 ਤੋਂ 6 ਸਾਲ)

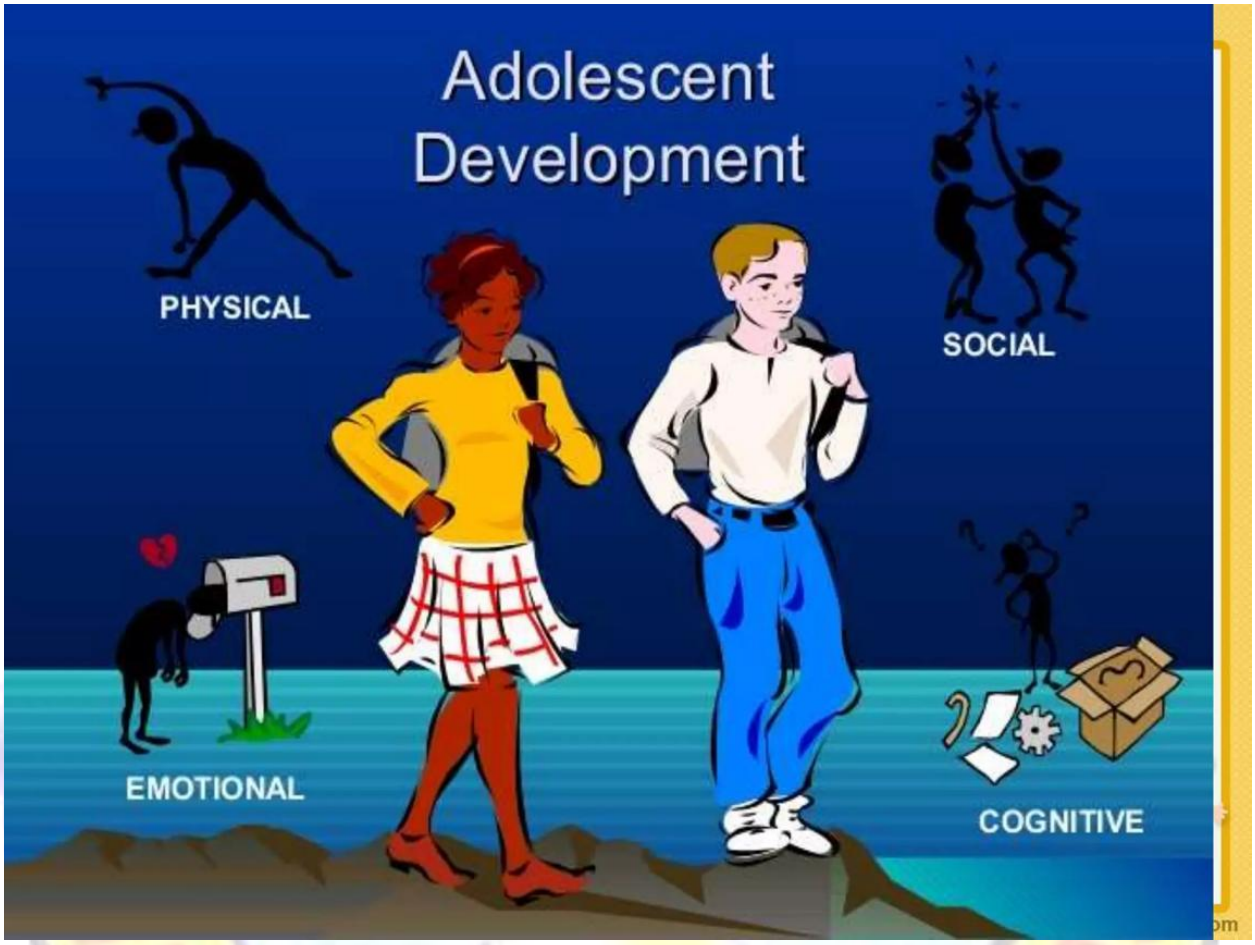
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਬੱਚਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

4. ਮੱਧ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ (Late Childhood: 6 ਤੋਂ 12 ਸਾਲ)

- ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਦਾ ਹੈ।
- ਤਰਕ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ (Adolescence: ਲਗਭਗ 12 ਤੋਂ 18 ਸਾਲ)

ਇਹ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Adolescence)

1. ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ (Physical Development)

- ਕੱਦ ਅਤੇ ਭਾਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹਾਰਮੋਨਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਪ੍ਰਜਨਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ (Mental Development)

- ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

3. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Emotional Development)

- ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।
- ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੱਸਾ, ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ (Social Development)

- ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

5. ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ (Moral Development)

- ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਆਂ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ (Needs of Adolescents)

1. ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਸਿਹਤਮੰਦ ਭੋਜਨ: ਸੰਤੁਲਿਤ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3. ਸਿੱਖਿਆ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ: ਕਰੀਅਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਸਹੀ ਸਲਾਹ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਸੁਤੰਤਰਤਾ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. ਮਨੋਰੰਜਨ: ਖੇਡਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਸਿਹਤ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਰੀਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
8. ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Adolescence)

1. ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ: ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ।
2. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੰਤਾ, ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਦਬਾਅ: ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗਲਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਦਬਾਅ: ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ।
5. ਪਰਿਵਾਰਕ ਟਕਰਾਅ: ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਚੋਣ: ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਕਿੱਤਾ ਚੁਣਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਲਝਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
7. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: ਦੋਸਤੀ, ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ।
8. ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: ਪੋਸ਼ਣ, ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਆਦਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ।

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ।
- ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲਿੰਗ ਦੇਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਚਿੰਤਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਬਣਾਉਣ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਹੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕੌਂਸਲਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

UNIT–II: Learner as a Developing Individual

ਇਕਾਈ–2: ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

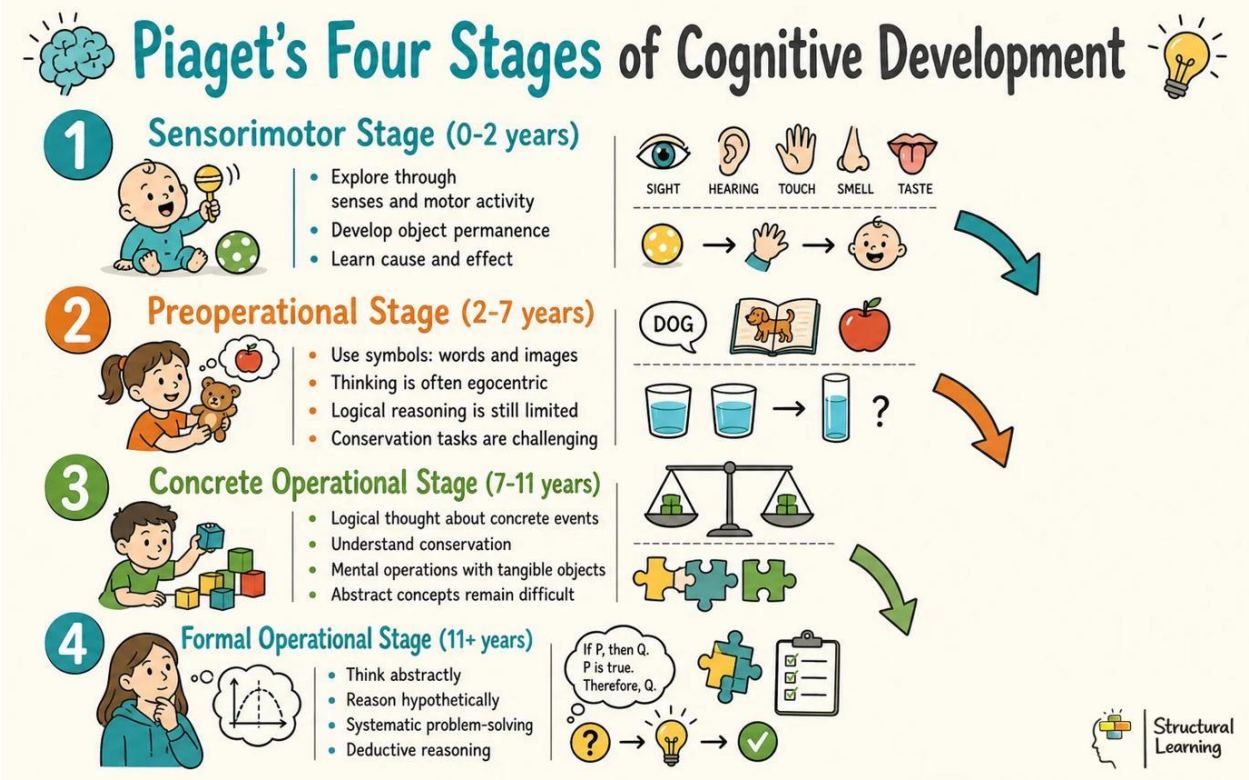
(a) Relevance and Applicability of Various Theories of Development

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ

ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੋਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1. Jean Piaget's Cognitive Development Theory

ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਦਾ ਬੋਧਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਵਿਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ

1. ਸੰਵੇਦੀ-ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ (Sensorimotor Stage: 0–2 ਸਾਲ)

- ਬੱਚਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਛੂਹਣ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਸਥਿਰਤਾ (Object Permanence) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਖਿਡੌਣਾ ਕੱਪੜੇ ਹੇਠ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਪੂਰਵ-ਸੰਚਾਲਨ ਅਵਸਥਾ (Pre-operational Stage: 2–7 ਸਾਲ)

- ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।
- ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਗੁੱਡੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਬੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਮੂਰਤ ਸੰਚਾਲਨ ਅਵਸਥਾ (Concrete Operational Stage: 7–11 ਸਾਲ)

- ਬੱਚਾ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਰੱਖਣ (Conservation) ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲੰਬੇ ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਚੌੜੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ।

4. ਰਸਮੀ ਸੰਚਾਲਨ ਅਵਸਥਾ (Formal Operational Stage: 11 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ)

- ਬੱਚਾ ਅਮੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

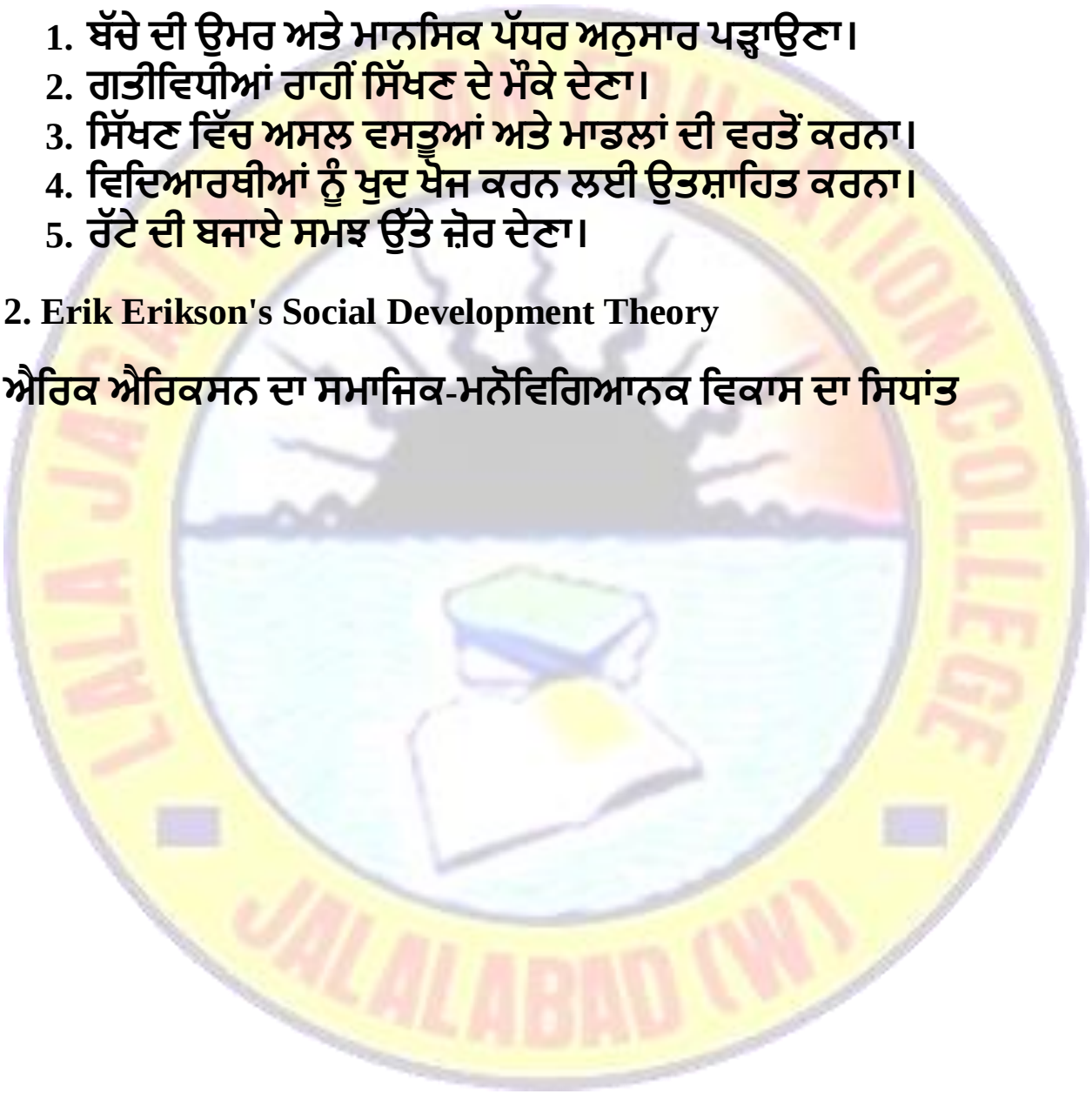
ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

1. ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ।
2. ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
3. ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
5. ਰੱਟੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਝ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ।

2. Erik Erikson's Social Development Theory

ਐਰਿਕ ਐਰਿਕਸਨ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

Erikson's Stages of Psychosocial Development: A Comprehensive Overview

Stages			Conflict	Outcome
Childhood		Infancy (Birth to 18 months)	Trust vs. Mistrust	Trust → Security; Mistrust → Anxiety
		Early Childhood (2 to 3 years)	Autonomy vs. Shame/Doubt	Independence → Confidence; Doubt → Insecurity
		Preschool (3 to 5 years)	Initiative vs. Guilt	Initiative → Purpose; Guilt → Hesitation
		School Age (6 to 11 years)	Industry vs. Inferiority	Competence → Confidence; Inferiority → Low self-esteem
Adolescence		Adolescence (12 to 18 years)	Identity vs. Role Confusion	Identity → Self-awareness; Confusion → Uncertainty
Adulthood		Young Adulthood (19 to 40 years)	Intimacy vs. Isolation	Relationships → Love; Isolation → Loneliness
		Middle Adulthood (40 to 65 years)	Generativity vs. Stagnation	Contribution → Purpose; Stagnation → Lack of fulfillment
Later Life		Later Life (65 years and up)	Integrity vs. Despair	Reflection → Satisfaction; Despair → Regret

Key Milestones

Infancy	Developing trust in caregivers.	Young Adulthood	Forming intimate relationships.
Early Childhood	Gaining autonomy and independence.	Middle Adulthood	Contributing to society.
Adolescence	Establishing identity.	Later Life	Reflecting on life achievements.

©King of the Curve

ਐਰਿਕ ਐਰਿਕਸਨ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ।

ਐਰਿਕਸਨ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਅਵਸਥਾਵਾਂ

ਅਵਸਥਾ	ਉਮਰ	ਮੁੱਖ ਸੰਘਰਸ਼
1. ਭਰੋਸਾ ਬਨਾਮ ਅਭਰੋਸਾ	0–1 ਸਾਲ	Trust vs Mistrust
2. ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਬਨਾਮ ਸ਼ਰਮ	1–3 ਸਾਲ	Autonomy vs Shame
3. ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਬਨਾਮ ਦੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ	3–6 ਸਾਲ	Initiative vs Guilt
4. ਮਿਹਨਤ ਬਨਾਮ ਹੀਣਤਾ	6–12 ਸਾਲ	Industry vs Inferiority
5. ਪਛਾਣ ਬਨਾਮ ਭੂਮਿਕਾ ਭੰਬਲਭੂਸਾ	12–18 ਸਾਲ	Identity vs Role Confusion
6. ਨੇੜਤਾ ਬਨਾਮ ਇਕੱਲਾਪਣ	ਜਵਾਨੀ	Intimacy vs Isolation
7. ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਬਨਾਮ ਖੜੋਤ	ਮੱਧ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ	Generativity vs Stagnation
8. ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਨਾਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾ	ਬੁਢਾਪਾ	Integrity vs Despair

ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ

1. ਭਰੋਸਾ ਬਨਾਮ ਅਭਰੋਸਾ: ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਰਾਹੀਂ ਭਰੋਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਬਨਾਮ ਸ਼ਰਮ: ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਖੁਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਬਨਾਮ ਦੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ: ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

4. ਮਿਹਨਤ ਬਨਾਮ ਹੀਣਤਾ: ਬੱਚਾ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਪਛਾਣ ਬਨਾਮ ਭੂਮਿਕਾ ਭੰਬਲਭੂਸਾ: ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।

6. ਨੇੜਤਾ ਬਨਾਮ ਇਕੱਲਾਪਣ: ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

7. ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਬਨਾਮ ਖੜੋਤ: ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਨਾਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾ: ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

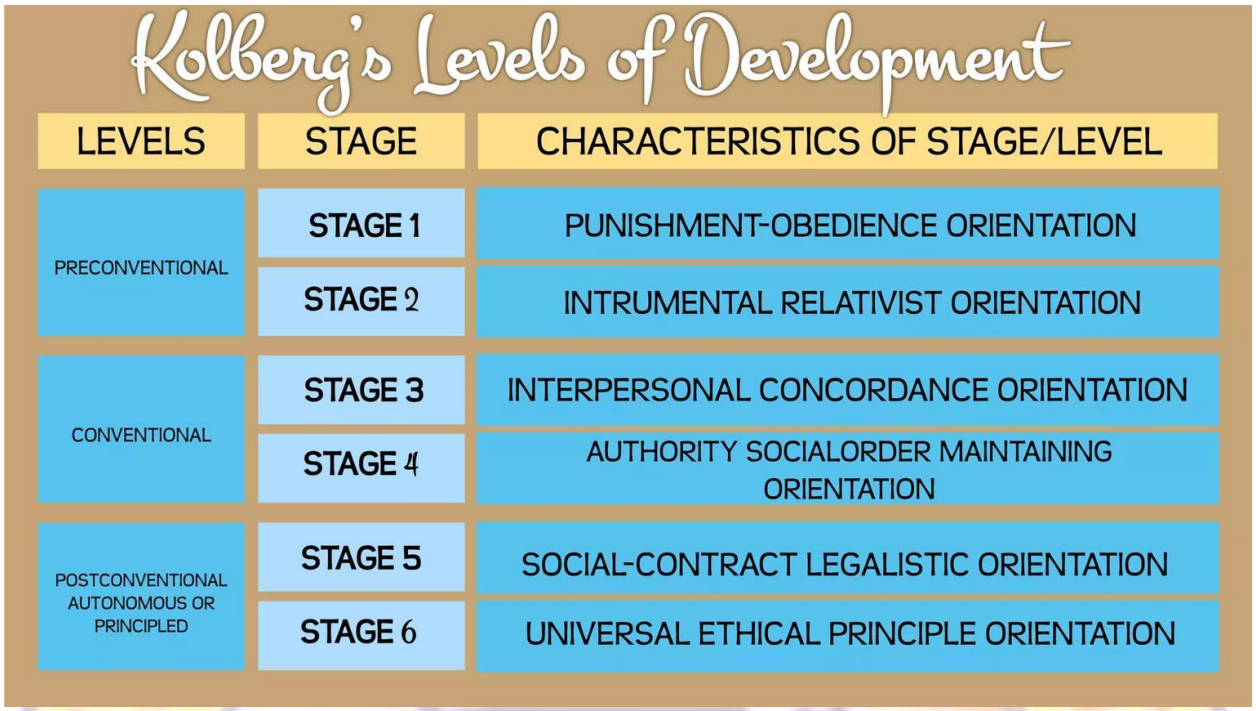
ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਐਰਿਕਸਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਕੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. Lawrence Kohlberg's Moral Development Theory

ਲਾਰੈਂਸ ਕੋਹਲਬਰਗ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਲਾਰੈਂਸ ਕੋਹਲਬਰਗ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਛੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ।

ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ: ਪੂਰਵ-ਰਵਾਇਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ (Pre-Conventional Level)

ਇਸ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 1: ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ (Punishment and Obedience)

ਬੱਚਾ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਮਵਰਕ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 2: ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ (Individualism and Exchange)

ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮਦਦ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ।

ਦੂਜਾ ਪੱਧਰ: ਰਵਾਇਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ (Conventional Level)

ਇਸ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 3: ਚੰਗਾ ਬੱਚਾ ਬਣਨਾ (Good Boy–Good Girl Orientation)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 4: ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ (Law and Order Orientation)

ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਪੱਧਰ: ਉੱਤਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ (Post-Conventional Level)

ਇਸ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 5: ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ (Social Contract Orientation)

ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਸਥਾ 6: ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Universal Ethical Principles)

ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਆਂ, ਸੱਚਾਈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵਰਗੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

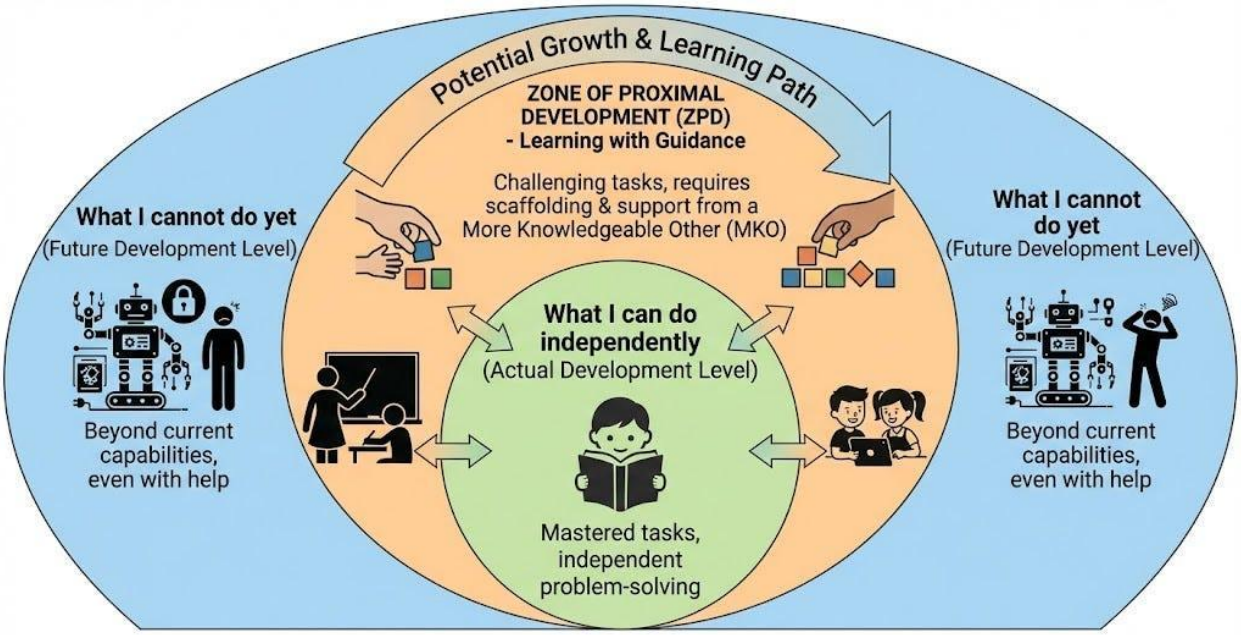
ਉਦਾਹਰਨ: ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲਬਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
2. ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇਣਾ।
3. ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ।
4. ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ।

4. Lev Vygotsky's Contextual Theory

ਲੈਵ ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

Vygotsky's Model: Learning occurs best in the ZPD through social interaction and scaffolding.

ਲੈਵ ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ (Social Interaction)

ਬੱਚਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Language)

ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝਾਈ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

3. ਨੇੜਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ (Zone of Proximal Development – ZPD)

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿੰਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੰਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

4. ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ (More Knowledgeable Other – MKO)

ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਹੋਵੇ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ, ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਹੁਨਰਮੰਦ ਸਹਿਪਾਠੀ।

5. ਸਹਾਇਕ ਢਾਂਚਾ (Scaffolding)

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਸਹਾਇਤਾ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

- ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ।
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

ਚਾਰਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ	ਸਿਧਾਂਤ	ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ
ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ	ਬੋਧਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ	ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ
ਐਰਿਕ ਐਰਿਕਸਨ	ਸਮਾਜਿਕ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ	ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ
ਲਾਰੈਂਸ ਕੋਹਲਬਰਗ	ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ	ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਸਮਝ
ਲੈਵ ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ	ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ	ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ

(b) Heredity and Environment – Meaning, Laws of Heredity, Role of Heredity and Environment, Nature-Nurture Debate

ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ – ਅਰਥ, ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Heredity)

ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਜੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੰਗ, ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਨਮਜਾਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਵਿਰਾਸਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਵਿਰਾਸਤ ਜੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਨਮਜਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜੈਨੇਟਿਕ ਬਣਤਰ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Environment)

ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ, ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਚੰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1. ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ: ਘਰ, ਸਕੂਲ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ।

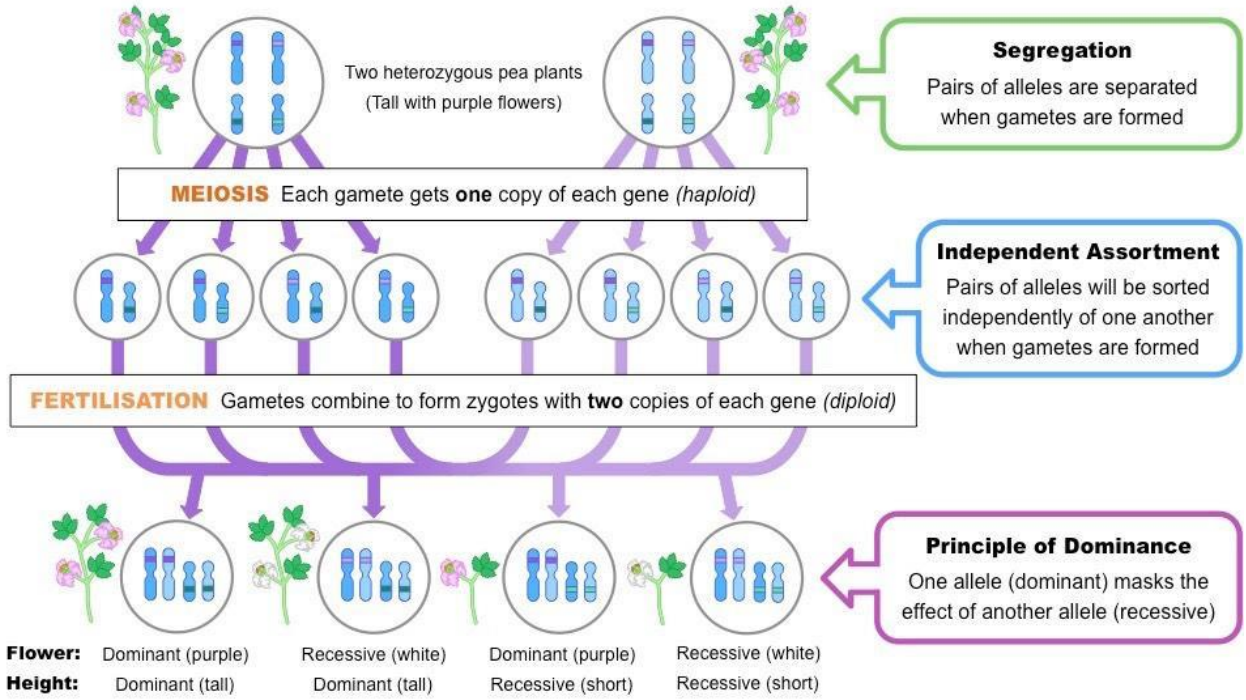
2. ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ: ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ।

3. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ: ਭਾਸ਼ਾ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ।

4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ: ਪਿਆਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ।

3. ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮ (Laws of Heredity)

ਗ੍ਰੇਗਰ ਜੌਹਨ ਮੈਂਡਲ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਜਨਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਟਰ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਦਿੱਤੇ।

1. ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Dominance)

ਜਦੋਂ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਣ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗੁਣ ਨੂੰ Dominant ਅਤੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਗੁਣ ਨੂੰ Recessive ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਟਰ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਕੱਦ ਦਾ ਗੁਣ ਬੌਣੇ ਕੱਦ ਦੇ ਗੁਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Segregation)

ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਨਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਵਾਲੇ ਦੋ ਐਲੀਲ (Alleles) ਪ੍ਰਜਨਨ ਕੋਸ਼ਿਕਾਵਾਂ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਜਨਨ ਕੋਸ਼ਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਐਲੀਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੀਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਸੁਤੰਤਰ ਵੰਡ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Independent Assortment)

ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਜੀਨ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਟਰ ਦੇ ਪੌਦੇ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Heredity)

1. ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕੱਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਕੁਝ ਜਨਮਜਾਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੁਝ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Environment)

1. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ।

6. Nature-Nurture Debate (ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ)

ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਹਿਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਸਤ (Nature) ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (Nurture) ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

Nature (ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਵਿਰਾਸਤ):

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜੀਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮਜਾਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

Nurture (ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ):

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਰੁਚੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ: ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਵਿਰਾਸਤ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(c) Human Diversity – Nature and Concept, Variations and Developmental Components, Causes and Implications

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ – ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Human Diversity)

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ, ਬੁੱਧੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੁਚੀ, ਯੋਗਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

2. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Human Diversity)

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਰੀਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਕੱਦ, ਭਾਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
3. ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਬੁੱਧੀ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
6. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
7. ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ: ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੱਖ (Developmental Components of Diversity)

1. ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ (Physical Development)

ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਕੱਦ, ਭਾਰ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਲਾ ਵਿੱਚ।

2. ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ (Intellectual Development)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਜਲਦੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ (Language Development)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕੋ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ (Social Development)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Emotional Development)

ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਕੁਝ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

6. ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ (Moral Development)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

7. ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Creative Development)

ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Human Diversity)

1. ਵਿਰਾਸਤ: ਜੀਨਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਾਤਾਵਰਣ: ਘਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ: ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਿਆ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ: ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉਮੀਦਾਂ: ਸਮਾਜਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਅਪੰਗਤਾ: ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Implications of Human Diversity)

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ

ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ (Inclusive Education)

ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

3. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਰਚਾ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮ, ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4. ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ

ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

6. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- **ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ।**
- **ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕਰਨਾ।**
- **ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ।**
- **ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।**
- **ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਕਲਾਸਰੂਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ।**
- **ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।**

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਪਰ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Important Questions for B.Ed Examination)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

1. **ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।**
2. **ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।**
3. **ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।**
4. **ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।**
5. **ਜੀਨ ਪਿਆਜੇ ਦੇ ਬੋਧਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।**

6. ਐਰਿਕ ਐਰਿਕਸਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
7. ਕੋਹਲਬਰਗ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਮਝਾਓ।
8. ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
9. ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਦੱਸੋ।
10. ਮੈਂਡਲ ਦੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
11. Nature-Nurture Debate ਕੀ ਹੈ?
12. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸੋ।
13. ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਟਾ (Conclusion):

ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਜੇ, ਐਰਿਕਸਨ, ਕੋਹਲਬਰਗ ਅਤੇ ਵਾਈਗੋਤਸਕੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

UNIT- III:

Learner in Socio-Cultural Perspective

(a) Role of family, school and society in cognitive, affective and psychomotor development of the children.

(b) Role of media (Printed and ElectroniC

c) on developmental aspects of children with special reference to adolescents.

(c) Understanding development of self-concept from diverse aspects: Social, Cultural, Community, Religion, Caste, Gender, Location, Language, Socio economic status and literacy of parents.

UNIT- IV:

Group Behaviour-Implication for Teachers

(a) Group Dynamics- meaning, types of groups, factors of group behaviour and role of teacher in promoting classroom as a cohesive group.

(b) Discipline- Developmental model, role of school, critical examination of enforcement of discipline in Indian classrooms.

(c) Role of different methods of discipline in character education, truancy & drop-out.

UNIT–III: Learner in Socio-Cultural Perspective ਅਤੇ UNIT–IV: Group Behaviour – Implication for Teachers

UNIT–III: Learner in Socio-Cultural Perspective

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

(a) ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਗਤੀਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਭੂਮਿਕਾ

ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੰਸਥਾਨ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਹਨ:

1. ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ (Cognitive Development)
2. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Affective Development)
3. ਮਨੋ-ਗਤੀਕ ਵਿਕਾਸ (Psychomotor Development)

2. ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ (Cognitive Development)

ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ, ਤਰਕ ਕਰਨ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ।

(ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਮਾਪੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਸਮਾਜ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਾ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (Affective Development)

ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਖੁਸ਼ੀ, ਦੁੱਖ, ਗੁੱਸੇ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬੱਚਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

- ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਮਨੋ-ਗਤੀਕ ਵਿਕਾਸ (Psychomotor Development)

ਮਨੋ-ਗਤੀਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ।

(ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਲਿਖਣ, ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਸਿਹਤਮੰਦ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ।
- ਡਰਾਇੰਗ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਹਸਤਕਲਾ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- ਯੋਗਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸਰਤ ਕਰਵਾਉਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਖੇਡਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ: ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(b) ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਮੀਡੀਆ (ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ

1. ਭੂਮਿਕਾ

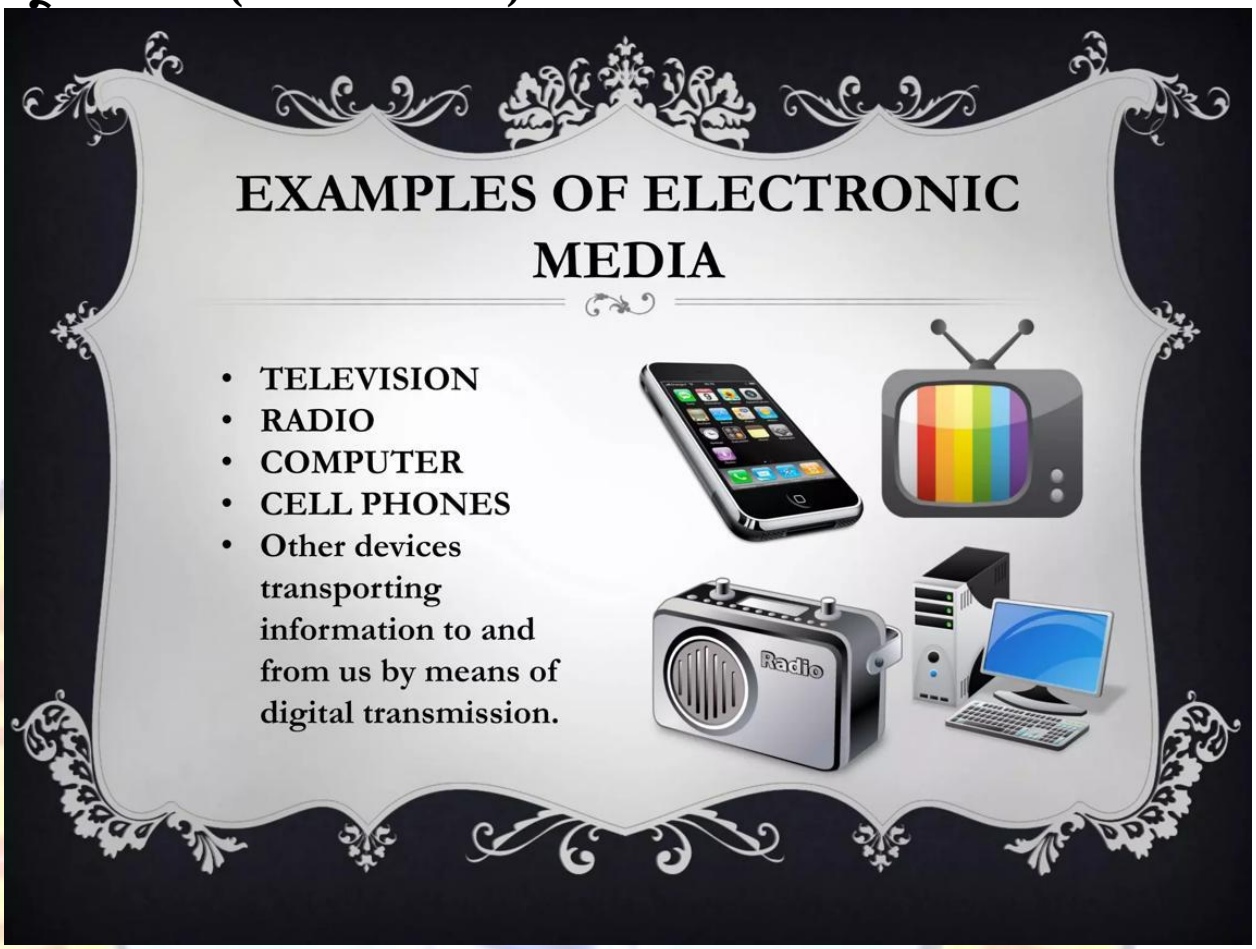
ਮੀਡੀਆ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗਿਆਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

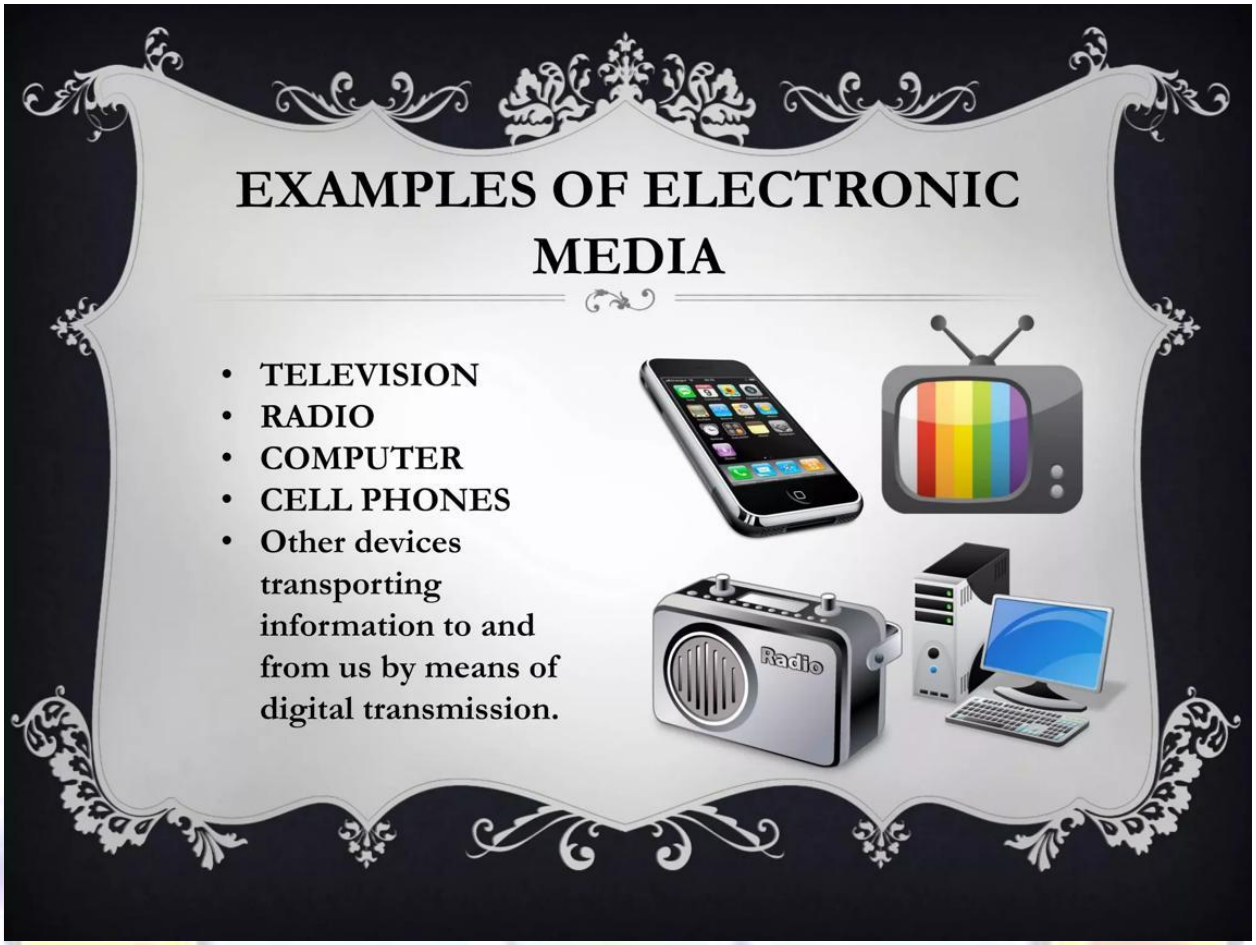
ਮੀਡੀਆ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

1. **ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ (Printed Media)**

ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੋਸਟਰ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ।

2. ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ (Electronic Media)

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਮੋਬਾਈਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ।

2. ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

1. **ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।**
2. **ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।**
3. **ਆਮ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।**
4. **ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।**

5. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

- ਗਲਤ ਜਾਂ ਭ੍ਰਮਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਅਣਉਚਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਰੁਚੀ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਥਕਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਆਡੀਓ, ਵੀਡੀਓ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

1. ਆਨਲਾਈਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
2. ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਵੀਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
5. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਹੁਨਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਯੂਟਿਊਬ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਵੀਡੀਓ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੂਰਜ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

1. ਮੋਬਾਈਲ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਉੱਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਸਾਈਬਰ ਬੁਲਿੰਗ ਅਤੇ ਆਨਲਾਈਨ ਧੋਖਾਧੜੀ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 10 ਤੋਂ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਨਵੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਚੰਗੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫੈਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਖਾਉਣੀ।
2. ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ।
3. ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਉਣਾ।
4. ਡਿਜੀਟਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ।
5. ਮੋਬਾਈਲ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ।

6. ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੀਡੀਆ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ।

ਸਿੱਟਾ: ਮੀਡੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(c) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ (Self-Concept) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ

1. ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਰਥ

ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਧਾਰਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਔਖੇ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ (Social Aspect)

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।
- ਭੇਦਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਸਾਥੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

2. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ (Cultural Aspect)

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪੱਖ (Community Aspect)

ਬੱਚਾ ਜਿਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਾਅ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ (Religion Aspect)

ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸੇਵਾ, ਦਇਆ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੱਖ (Caste Aspect)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪੱਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

6. ਲਿੰਗ ਦਾ ਪੱਖ (Gender Aspect)

ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

7. ਸਥਾਨ ਦਾ ਪੱਖ (Location Aspect)

ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੱਖ (Language Aspect)

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

- ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ (Socio-Economic Status)

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

10. ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ (Literacy of Parents)

ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਮਾਪੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

3. ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ।
2. ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ।
3. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ।
4. ਭੇਦਭਾਵ ਰਹਿਤ ਕਲਾਸਰੂਮ ਬਣਾਉਣਾ।
5. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
6. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ।

ਸਿੱਟਾ: ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

UNIT–IV: Group Behaviour – Implication for Teachers

ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

(a) ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Group Dynamics): ਅਰਥ, ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਕਲਾਸਰੂਮ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Group Dynamics)

ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਸਹਿਯੋਗ, ਮੁਕਾਬਲੇ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਕਿਸਮਾਂ (Types of Groups)

1. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਮੂਹ (Primary Group)

ਇਹ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ।

2. ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ (Secondary Group)

ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਖੇਡ ਕਲੱਬ।

3. ਰਸਮੀ ਸਮੂਹ (Formal Group)

ਇਹ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਮਾਨੀਟਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ।

4. ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਮੂਹ (Informal Group)

ਇਹ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ।

5. ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ (Reference Group)

ਇਹ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਖਿਡਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

3. ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

1. ਸਾਂਝਾ ਉਦੇਸ਼: ਸਮੂਹ ਦਾ ਇੱਕੋ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
2. ਸੰਚਾਰ: ਚੰਗੇ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਨੇਤ੍ਰਿਤਵ: ਚੰਗਾ ਨੇਤਾ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
4. ਸਹਿਯੋਗ: ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਵਿਸ਼ਵਾਸ: ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਨਿਯਮ: ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਸਮਾਨਤਾ: ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

4. ਕਲਾਸਰੂਮ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
- ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ।
- ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ।
- ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨਾ।
- ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਏਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ: ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕਲਾਸਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(b) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline): ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਮਾਡਲ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਰੂਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

1. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Discipline)

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿਯਮਾਂ, ਕਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਕੂਲ ਆਉਣਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ।

2. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਮਾਡਲ (Developmental Model of Discipline)

ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਝ, ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਹਨ:

1. ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ (Self-Control)

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Responsibility)

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਹੋਮਵਰਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ (Understanding Rules)

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੌਜੂਦ ਕਾਰਨ ਸਮਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Positive Motivation)

ਚੰਗੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੀ।

5. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (Democratic Participation)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ।
2. ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
3. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ।
5. ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
6. ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
8. ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ।

4. ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਰੂਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਭਾਰਤੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਰਵਾਇਤੀ ਤਰੀਕੇ:

- ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਉਮੀਦ।
- ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ।
- ਡਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾਉਣਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ:

1. ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਟ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਡਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ:

- ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਉਣਾ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕਰਨਾ।

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ।
- ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਧਿਆਪਕ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਏ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ: ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

(c) ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਭੂਮਿਕਾ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਸਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚਾਈ, ਸਹਿਯੋਗ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖਿਆ (Character Education)

ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ:

1. ਇਮਾਨਦਾਰੀ: ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇਣਾ।
2. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ: ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ।
3. ਸਤਿਕਾਰ: ਮਾਪਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
4. ਸਹਿਯੋਗ: ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ।
5. ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ: ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
6. ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ: ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ।
7. ਦਇਆ: ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਦਇਆ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ (Methods of Discipline)

1. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Positive Discipline)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਝ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀ ਵਿਹਾਰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ।

2. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Democratic Discipline)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

3. ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Self-Discipline)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Corrective Discipline)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਝ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਰੋਕਥਾਮੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Preventive Discipline)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘਟੇ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।

4. ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣਾ (Truancy)

Truancy ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ:

1. ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦੀ ਘਾਟ।
2. ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।
3. ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ।
4. ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਡਰ ਜਾਂ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ।
5. ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ।
6. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣਾ।
7. ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।

ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ।
- ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤਾਨਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਰੁਚਿਕਰ ਬਣਾਉਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Drop-out)

Drop-out ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ:

1. **ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।**

2. ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ।
3. ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ।
4. ਸਕੂਲ ਦੀ ਦੂਰੀ।
5. ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ।
6. ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ।
8. ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ।

Drop-out ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।
- ਮਿਡ-ਡੇ ਮੀਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ।
- ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਾਧੂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾਉਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ।

6. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ	ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ
ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ	ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ
ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ	ਸਹਿਯੋਗ
ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ	ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ
ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ	ਆਤਮ-ਸੁਧਾਰ
ਰੋਕਥਾਮੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ	ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ

ਸਿੱਟਾ: ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੀ

ਬਜਾਏ ਪਿਆਰ, ਸਹਿਯੋਗ, ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰੀ UNIT–III ਅਤੇ UNIT–IV ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਦੁਹਰਾਓ

ਵਿਸ਼ਾ	ਮੁੱਖ ਗੱਲ
ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ	ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ
ਮੀਡੀਆ	ਗਿਆਨ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
Self-Concept	ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ
Group Dynamics	ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ
Discipline	ਨਿਯਮ, ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ
Character Education	ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
Truancy	ਬਿਨਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਾ
Drop-out	ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣਾ

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਗਤੀਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਓ।
2. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਸਵੈ-ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਸਮੂਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਓ।
5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
6. ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਰੂਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ।
7. ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਓ।
8. Truancy ਅਤੇ Drop-out ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਰੋਕਥਾਮ ਦੇ ਉਪਾਅ ਲਿਖੋ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ।

